

ДА ЧЫТАЧА

Калі не выказаны супрацьлеглыя думкі,
то няма з чаго выбраць лепшае.

Герадот

Глабалізацыя медыяпрацэсаў, развіццё сродкаў сувязі, выкарыстанне новых тэхналогій у сферы перадачы і захавання інфармацыі – гэта найважнейшыя фактары, што абумовілі з’яўленне ў XXI ст. новага светапогляду. Пашырэнне камунікатыўных магчымасцей прывяло да размыцця межаў паміж краінамі, пашырэння абмену і ўзаемадзеяння розных культур, а галоўнае – да фарміравання новага, адкрытага грамадства. Здавалася б, у ім няма месца такой з’яве як цэнзура. Кожны грамадзянін мае права атрымліваць любую інфармацыю, калі яна не з’яўляецца дзяржаўнай альбо ваеннай тайнай.

Артыкул 33 раздзела I Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. забараняе цэнзуру ў нашай краіне. Адпаведна артыкулу 17 «Закона аб інфармацыі, інфарматызацыі і абароне інфармацыі Рэспублікі Беларусь», «...да інфармацыі, распаўсюджванне і (або) прадстаўленне якой абмежавана, адносіцца: інфармацыя аб прыватным жыцці фізічнай асобы і персанальныя даныя; звесткі аб дзяржаўных сакрэтах; інфармацыя, якая змяшчае камерцыйную і прафесійную тайну; інфармацыя, якая маецца ў справах аб адміністрацыйных правапарушэннях, матэрыялах і крымінальных справах органаў крымінальнага пераследу і суда да заканчэння вытворчасці па справе; іншая інфармацыя, доступ да якой абмежаваны заканадаўчымі актамі Рэспублікі Беларусь» [3].

Тым не менш, і сёння існуюць абмежаванні доступу да інфармацыі, не закрытай заканадаўствам.

Цэнзура (палітычная, ваенная, царкоўная) – гэта з’ява,

працэс альбо канкрэтна-гістарычны адзінкавы акт. Яна можа разглядацца як частка дзяржаўнай палітыкі, грамадскага жыцця і адначасова цалкам самастойны сацыяльны феномен, які ў СССР набыў усеагульны, татальны характар. Аўтар разумее цензуру як у вузкім (праца Галоўлітбела – Аддзела ваеннай цензуры і Галоўліта БССР, а таксама Галоўрэперткома), так і ў шырокім сэнсе – як сістэматычную дзейнасць партыйных і дзяржаўных інстытуцый па абмежаванні доступу да інфармацыі. У кнізе зроблена спроба высвятлення ідэалагічных прынцыпаў дзейнасці цензуры ў БССР, рэканструкцыі сістэмы цензурных органаў, аналізу асноўных напрамкаў, формаў і метадаў іх работы, даследавання ролі вышэйшага палітычнага кіраўніцтва, спецслужбаў і выдавецтваў у ажыццяўленні цензурнай палітыкі.

Органы цензуры ў БССР пільна ахоўвалі сапраўдныя, а ў большасці імі ж штучна створаныя дзяржаўныя тайны. У 1920– 1930-я гг. яны бесперапынна вышуквалі «варожыя» вылазкі на старонках друку і ў радыёперадачах, на кадрах кіна-, фотастужак і на грампластцінках, у экспазіцыйных залах і замежнай карэспандэнцыі.

Слова «цензура», якое ў грамадскай свядомасці ўжо набыло да таго часу негатыўны сэнс, зрэдку ўжывалася тымі, хто ёю кіраваў і хто яе ажыццяўляў на практыцы. Звычайна карысталіся больш нейтральным тэрмінам – «палітычны кантроль».

Цензура ў БССР была пазазаконнай, яна будавала сваю дзейнасць на падмурку сакрэтных партыйных і ведамасных дакументаў, якія дасылаліся з Масквы. А таму з’яўлялася тайнай, безадказнай і суб’ектыўнай. Яна была непараўнальна больш жорсткай за царскую. Каб у гэтым упэўніцца, дастаткова ўзгадаць пра тое, як у 1908 г. царскі суд адмяніў рашэнне Пецярбургскага камітэта па справах друку¹ аб арышце зборніка Янкі Купалы «Жалейка».

Падобнае ў разглядаемы час уявіць было проста немагчыма.

Месцазнаходжанне матэрыялаў справаводства Галоўлітбела – Аддзела ваеннай цэнзуры і Галоўліта БССР у 1922–1941 гг. невядома. Найбольш верагодна тое, што часткова яны былі знішчаны ў 1937 г., часткова загінулі падчас вайны. Таму крыніцазнаўчай асновай для напісання гэтай кнігі з’явіліся справаздачная дакументацыя Галоўлітбела – Аддзела ваеннай цэнзуры і Галоўліта БССР, а таксама Галоўрэперткама, якая дасылалася ў ЦК КП(б)Б, а таксама рашэнні бюро і пастановы ЦК КП(б)Б адносна палітычнага кантролю за інфармацыйным забеспячэннем грамадства. Аўтар таксама выкарыстаў нешматлікія захаваныя пратаколы пасяджэння калегіі Галоўлітбела, а таксама матэрыялы перапіскі ЦК КП(б)Б з АДПУ–НКУС. Каштоўныя сведчанні ўдзельнікаў падзей таго часу знаходзяцца ў перыёдыцы 1920–1930-х гг. і мемуарнай літаратуры².

Цэнзура ў БССР была адной з табуіраваных тэм у беларускай савецкай гістарыяграфіі. Таму першыя працы па гісторыі савецкай цэнзуры напісаны беларускімі даследчыкамі–эмігрантамі [1]. Беларускія аўтары на радзіме звяртаюцца да гэтай тэмы ўжо пасля набывання краінай незалежнасці [2].

На працягу 1920–1930-х гг. у СССР адбывалася эвалюцыя ідэі абмежавання тэксту. Да 1922 г. фармулявалася задача абмежавання буржуазнага і рэлігійнага тэксту. З часу стварэння Галоўліта і на працягу 1920-х гг. да гэтай задачы дабавілася і паступова выйшла на першы план задача абмежавання іншاپартыйнага і ўнутрыпартыйнага фракцыйнага тэксту. Нарэшце, 1930-я гг. былі часам абмежавання кананічнага партыйнага тэксту. У БССР на гэтую эвалюцыйную схему накладвалася барацьба з нацыяналдэмакратызмам, якая прывяла да вынішчэння беларускай інтэлігенцыі.

Большасць забароненых і пакрэсленых цэнзурай тэкстаў не была свядома накіравана супраць сацыяльнага ладу альбо палітычнай сістэмы, якія існавалі ў СССР. Цэнзары, асабліва ў 1930-я гг., сутыкаліся пераважна з няздольнасцю аўтараў падладзіцца пад хутка зменлівыя ідэалагічныя патрабаванні альбо выкаранялі памылкі друку.

Галоўліт прад'яўляў прэтэнзіі не толькі да зместу аўтарскага тэксту, але таксама да яго стылістычных асаблівасцей, што прывяло да поўнага абязлічвання вынікаў літаратурнай працы. Гэта найбольш яскрава праявілася ў стылістыцы газетных матэрыялаў 1930-х гг. Некаторым кнігам давялося прайсці праз чыстку цэнзуры двойчы і болей разоў. Са з'яўленнем новых ідэалагічных задач узніклі новыя і новыя прэтэнзіі да іх аўтараў. Так, напрыклад, было з перавыданнямі ў 1920-я гг. падручніка Язэпа Лёсіка «Беларуская мова. Правапіс», які ў 1930-я гг. быў увогуле забаронены да друку.

Галоўнымі ахвярамі дзейнасці цэнзурнай сістэмы ў БССР ў 1920–1930-я гг. сталі людзі. Наогул, страты тэкстаў, фільмаў, п'ес, а таксама архіўна-музейнай і бібліятэчнай спадчыны падчас макулатурных кампаній і чыстак — непапраўныя. Але найвялікшую шкоду цэнзура нанесла грамадскай свядомасці, сфарміраваўшы ў жыхароў БССР цэнзурную ментальнасць (самацэнзуру), якая выключала з поля зроку цэлыя пласты нацыянальнай і сусветнай гісторыі і культуры. Спачатку прымусова, а потым ужо агрэсіўна-добраахвотна стваральнікі беларускай савецкай культуры і яе спажыўцы збудавалі ўтапічную прастору, закрытую ад навакольнага свету і ад саміх сябе. Галасы нязгодных з гэтакім станам рэчаў ужо не былі чутны да канца разглядаемага часу.

Савецкая цэнзура значна паўплывала на фарміраванне гістарычнай і нацыянальнай самасвядомасці, светаўспрымання ў цэлым некалькіх пакаленняў беларусаў.

Знаёмства з яе гісторыяй і механізмамі функцыянавання дае адзін з адказаў на пытанне: чаму мы такія сёння?

Літаратура

1. Адамовіч, А. Якуб Колас у супраціве саветызацыі / А. Адамовіч. — Мюнхен : Інстытут для вывучэння гісторыі культуры СССР, 1955. — 62 с.

2. Герасімаў, В. М. Гісторыя цензуры друку на Беларусі: стагоддзе за стагоддзем / В. М. Герасімаў // Матэрыялы першых кнігазнаўчых чытанняў (Мінск, 15 верасня 1998 г.). — Мінск : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2000. — С. 23-34; Касцюк, М. П. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. П. Касцюк. — Мінск : ВП «Экаперспектыва», 2000. — 307 с.; Лукашук, А. «За кіпучай чэкіскай работай». З жыцця катаў / А. Лукашук. — Мінск : Беларускі гуманітарны фонд «Наша ніва», 1997. — 190 с.; Матох, В. БССР у 1920-я гг. : усталяванне татальнай цензуры і ідэалагічнага кантролю / В. Матох // Arche. — 2009. — № 1-2. — С. 249-273; Матох, В. М. Дзейнасць Галоўліта БССР у 1920-я гады / В. М. Матох // Беларускі гістарычны часопіс. — 2008. — № 6. — С. 13-20; Матох, В. Цензура в БССР / В. Матох // Абажур. — 2007. — № 7-8 (62-63). — С. 44-47; Осинская, С. А. Цензура на страже советской власти в Беларуси / С. А. Осинская // 90 лет истории белорусской государственности : тезисы докл. науч.-теор. конф. Минск, 23 дек. 2008 г. / редкол. : А. Н. Алпеев [и др.]. — Минск : МГЭИ, 2009. — С. 108-116; Протьюко, Т. С. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917- 1941 гг.) / Т. С. Протьюко. — Минск : Тесей, 2002. — 688 с.; Пурышева, Н. М. Становление и деятельность органов литературной цензуры в БССР в 1920-х гг. / Н. М. Пурышева // Куляшоўскія чытанні : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., 26-27 красавіка 2007 г. — Магілёў, 2007. — С. 222-224; Ракашевич, В. К. Главлит БССР

(1923– 1991) / В. К. Ракашевич // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск : БелНДЦДАС, 2000. – Вып. 1. – С. 178–189; Сумко, А. В. Дзейнасць Галоўнага ўпраўлення па справах выдавецтваў БССР (1922–1941 гг.) / А. В. Сумко // Вестник Полоцкого государственного университета : науч.-теор. ежемес. журн. – Серия А, Гуманитарные науки. – 2005. – № 1. – С. 67–71; Сумко, Е. Источники по истории советской цензуры в БССР 1920–1930-х гг. в архивах Беларуси / Е. Сумко // Архівы і справаводства. – 2004. – № 4. – С. 99–102.

3. Национальный реестр правовых актов Респ. Беларусь. 28 ноября 2008 г. – № 279 (1839). – С. 14–27.

ГАЛОЎЛІТБЕЛ У СІСТЭМЕ ІНФАРМАЦЫЙНАГА КАНТРОЛЮ ГРАМАДСТВА

Цэнзура ўведзена для таго, каб перашкаджаць
распаўсюджванню ідэй, шкодных для веры,
маральнасці, існуючага ладу праўлення
і спыняць асобы.
Фадзей Булгарын

Яшчэ да абвяшчэння ССРБ, 25 кастрычніка 1917 г. загадам № 1 Мінскі савет рабочых і сялянскіх дэпутатаў увёў цэнзураванне ўсіх газет, якія выдаваліся ў горадзе і прыходзілі па пошце, з мэтай «папярэджвання распаўсюджвання чутак, якія хвалююць насельніцтва» [3, с. 31]. Бальшавікі ўспрымалі як небяспеку не толькі чуткі, але перш за ўсё ідэалогію праціўніка, выкладзеную ў кнігах, прэсе, улётках.

З моманту ўтварэння ССРБ і да 1922 г. за палітычны кантроль друку на тэрыторыі рэспублікі адказвалі чырвонаармейскія аддзелы цэнзуры, функцыі якіх з часам былі перададзены ў аддзелы ваенна-палітычнай цэнзуры Усерасійскай надзвычайнай камісіі. Кантроль за распаўсюджваннем друкаванай прадукцыі ў БССР ажыццяўлялі органы, створаныя ў рамках Народнага камісарыята асветы — Галоўпалітасвета і палітычны аддзел Беларускага дзяржаўнага выдавецтва (БДВ). Цэнзура у той час у ССРБ, як і ў іншых савецкіх рэспубліках была дэцэнтралізавана. Яна не рэгулявалася ніякімі дзяржаўнымі юрыдычнымі актамі. У такіх умовах аўтарам і выдаўцам яшчэ магчыма было знаходзіць міжведамасныя «праходы» і выдаваць літаратуру, непажаданую для ўлады.

З пачаткам правядзення ў 1921 г. новай эканамічнай

палітыкі сітуацыя з кантролем за друкаваным словам у савецкіх рэспубліках абвастрылася. Узнікненне вялікай колькасці кааператываў і прыватных выдавецтваў і кнігарняў стварала небяспеку з'яўлення «шкоднай» друкаванай прадукцыі, якая несла ліберальную ідэалогію. Гэта выклікала занепакоенасць вышэйшага партыйнага кіраўніцтва, і асабіста Леніна, які неаднаразова ўздымаў пытанне аб арганізацыі належнага кантролю за друкам. Пасля непрацягла перыяду барацьбы розных ведамстваў за манапольнае права кіраўніцтва друкам у СССР гэта пытанне было вырашана на пасяджэнні Палітбюро ЦК РКП(б) 22 сакавіка 1922 г., дзе абмяркоўваліся спосабы і ўмовы аб'яднання ўсіх відаў цэнзуры. А на пасяджэнні СНК РСФСР 6 чэрвеня 1922 г. новаму органу знайшлі назву – «Галоўнае ўпраўленне ў справах літаратуры і выдавецтваў» (Галоўліт) і вызначыліся з яго ведамаснай падпарадкаванасцю – ён стаў структурнай часткай Народнага камісарыята асветы. Рашэнне аб стварэнні цэнзурнага органа ў складзе Наркамасветы было прадыктавана тым, што ў абавязкі апошняга ўжо ўваходзіў кантроль за ўсёй выдавецкай прадукцыяй.

Падобны шлях арганізацыі кантролю за распаўсюджваннем інфармацыі быў абраны партыйным кіраўніцтвам БССР. Найважнейшым інструментам ЦК КП(б)Б па ажыццяўленні цэнзуры ў БССР у 1920–1930-я гг. стала «Галоўнае ўпраўленне ў справах літаратуры і выдавецтваў БССР» (Галоўлітбел). Створанае па маскоўскім узору пастановай СНК БССР ад 5 студзеня 1923 г., яно фактычна распачало працу ўжо ўвосень 1922 г. у Мінску па адрасе: пляц Волі (зараз плошча Свабоды), дом 23 – у будынку, які займаў Народны камісарыят асветы.

На Галоўлітбел і яго мясцовыя органы ўскладаліся наступныя пытанні:

– папярэдні прагляд усіх прымеркаваных да друку

альбо распаўсюджвання літаратурных твораў як рукапісных, так і друкаваных, здымкаў, малюнкаў, карт;

- выдача дазволаў на права выдання асобных твораў;

- складанне спісаў твораў друку, забароненых да продажу і распаўсюджвання;

- выданне правіл, распараджэнняў і інструкцый па справах друку, абавязковых для ўсіх органаў друку, выдавецтваў, друкарняў, бібліятэк і кнігарняў.

Галоўлітбел забараняў выданне і распаўсюджванне твораў, якія змяшчалі агітацыю супраць савецкай улады, выдавалі ваенную тайну, узбуджалі нацыяналістычны і рэлігійны фанатызм, альбо тыя, якія мелі парнаграфічны характар. Ад цэнзуры вызваляўся партыйны камуністычны друк. Барацьба з распаўсюджваннем твораў, не дазволеных Галоўлітбелам, даручалася Дзяржаўнаму палітычнаму ўпраўленню (ДПУ). Асобны артыкул пастановы СНК БССР «Аб Галоўліце» прадугледжваў стварэнне Цэнтральнай рэпертуарнай камісіі пры Народным камісарыяце асветы, перайменаванай у 1927 г. у Галоўны камітэт па кантролі за рэпертуарам (Галоўрэперткам). У якасці яго галоўнай мэты вызначаўся кантроль за тэатральнымі і відовішчымі мерапрыемствамі. гэтымі аб'ектамі абмяжоўвалася дзейнасць цэнзурных органаў БССР на працягу першых гадоў іх існавання [49, арк. 1].

9 лістапада 1922 г. Наркамасветы зацвердзіў палажэнне і штаты Галоўлітбела ў складзе старшыні (Р. К. Шукевіч-Трацякоў³), намесніка (супрацоўнік ДПУ), члена (прадстаўнік ваеннага ведамства) і сакратара. Была сфарміравана калегія Галоўлітбела ў складзе 31 чалавека, якія працавалі па сумяшчальніцтве і збіраліся некалькі разоў на месяц. У яе ўвайшлі вядомыя навукоўцы, літаратары, дзеячы мастацтва, у т. л. А. В. Баліцкі, У. М. Ігнатоўскі, С. М. Некрашэвіч, З. Х. Жылуновіч (Цішка Гартны), У. І. Пічэта, М. М. Нікольскі і інш. Для кантролю за

работай калегіі ў яе склад уключылі прадстаўніка ЦК КП(б)Б. На членаў калегіі ўскладалася адказная задача азнаямлення з матэрыяламі, якія паступалі на цэнзураванне, адпаведна сваёй спецыяльнасці і іх прадстаўленне на пасяджэннях калегіі. Трэба адзначыць, што ўсе члены калегіі Галоўлітбела былі перагружаны сваёй асноўнай працай і не маглі істотна ўплываць на работу цэнзурнага органа. Але нават абмежаваны ўдзел лепшых прадстаўнікоў навукі і культуры забяспечваў кампетэнтнасць, уносіў элемент дэмакратызму ў гэту работу.

Фармальна Галоўлітбел падпарадкоўваўся Народнаму камісарыяту асветы БССР, але насамрэч выконваў інструкцыі, загады і быў справаздачны Галоўліту РСФСР (з якім займаў роўнае па статусе становішча) і быў палітычна падкантрольны ЦК КП(б)Б (што афіцыйна засведчыла бюро ЦК сваёй пастановай 17 снежня 1926 г.) [64, с. 178]. З Масквы ў Галоўлітбел рэгулярна прыходзілі цыркуляры з пералікам забароненых для публікацыі звестак: пра ваенны бюджэт, работу Дзяржплана, пра алмазны фонд, павышэнне цэн, замежныя канцэсіі, Салавецкія канцлагеры Аб'яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (АДПУ) і інш. З 1922 па 1927 г. Галоўлітбел працаваў на аснове фінансавай самаакупнасці. Выдача дазvolaў і прагляд рукапісаў былі платныя — за гэтыя «паслугі» выдавецтвы, установы і прыватныя асобы ўносілі аплату ў памеры 1 рубель за прагляд аднаго друкаванага аркуша, а таксама гербавы збор. Ужо з 1922 г. пачалося стварэнне нізавых цэнзурных органаў. На пасяджэнні калегіі Галоўлітбела 21 лістапада 1922 г. былі зацверджаны інструкцыі павятовым прадстаўнікам цэнзурнага ведамства. Звестак пра іх работу, на жаль, не захавалася.

У лістападзе 1922 г. у Смаленску быў створаны Аблітзах — рэгіянальны цэнзурны орган РСФСР, у кампетэнцыю якога ўваходзіў кантроль за дзейнасцю выдавецкіх і

відовішчных ўстаноў, а таксама бібліятэк і кніжных крам у межах трох губерній — Смаленскай, Віцебскай і Гомельскай. Дагэтуль на ўсходнебеларускіх землях кантроль друкаванага слова ажыццяўлялі пададзелы паліткантролю ў складзе губерскіх аддзелаў АДПУ, а за ідэалагічны ўзровень відовішчаў адказвалі губернскія аддзелы палітасветы. Аблітзах прыкладаў вялікія намаганні да арганізацыі ў Віцебску і Гомелі гублітаў, наладжванні іх эфектыўнай работы, перадачы ім часткі цэнзарскіх функцый ДПУ і палітасветы. Але з-за фінансавых цяжкасцей вынікі гэтых намаганняў былі абмежаваныя. Да 1924 г. супрацоўнікі віцебскага губліта (нават яго загадчык С. І. Рубін) выконвалі свае абавязкі па сумяшчальніцтве. Папярэдняя цэнзура ажыццяўлялася супрацоўнікамі рэдакцый, улік выдавецтваў праводзіўся павярхоўна, былі выпадкі пропуску на сцэну ідэалагічна нявытрыманага матэрыялу.

Яшчэ горшымі былі вынікі па арганізацыі работы губліта ў Гомелі (загадчык — Лунінскі), пачатковыя звесткі пра які датуюцца снежнем 1922 г. [7, арк. 1-113].

Пасля першага ўзбуднення БССР і ўвядзення ў 1924 г. новага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу арганізацыйная структура Галоўлітбела набыла наступны выгляд: цэнтральны апарат у Мінску — акруговыя аддзелы (акрліты) — раённыя ўпаўнаважаныя. Калі кандыдатуры на пасаду старшыні Галоўлітбела абмяркоўваліся ў вышэйшым партыйным кіраўніцтве рэспублікі, то акрі райліты прызначаліся адпаведнымі партыйнымі камітэтамі па прадстаўленні Галоўлітбела і пасля ўзгаднення з органамі ДПУ. Рэканструяваць кола абавязкаў акрліта дае магчымасць мандат загадчыка аршанскага акрліта, які прыводзіцца ніжэй:

«Мае сілу да 30 жніўня 1926 г.

МАНДАТ

Гэты дадзен тав. Храменкову Г. І. у тым, што ён сапраўды з'яўляецца Загадчыкам Варшанскага Акруговага Аддзелу па справах літаратуры і выдавецтва (Акрліт) з прычыны чаго на тав. Храменкова ўскладаецца:

вядзеньне палітычнага кантролю як папярэдняга, гэтак і наступнага над усімі друкарскімі творамі, выходзячымі ў сьвет у межах Варшанскае акругі.

Кантроль над усімі друкарнямі, бібліятэкамі, кнігарнямі як дзяржаўнымі, гэтак і прыватна-грамадзянскімі.

Кантроль над рэпертуарам тэатраў, кіно, канцэртаў, клубаў (як ваенных, гэтак і грамадзянскіх) і рознага роду відовішчаў.

З прычыны вышэйпамянёнага тав. Храменкову прадстаўляюцца наступныя правы:

а) бесперашкодны ўваход ва ўсе памянёныя вышэй мейсцы, пры чым адміністрацыя апошніх павінна прадстаўляць па першаму патрабаваньню т. Храменкова ўсе неабходныя дзеля кантроля весткі і матэрыялы.

б) выняцце з ужывання розных кнігаў і друкарскіх твораў, распаўсюджваньне якіх не дазваляецца па закону.

в) забарона і закрыцьцё ўсякага роду відовішчаў, калі з боку апошніх будуць дапушчаны якія ліба парушэньні.

Ворганам Рабоча-Сялянскай Міліцыі належыць аказваць т. Храменкову усякую дапамогу пры выкананьні ім службовых абавязкаў.

Вышэйпамянёны подпісам ды прыкладаемай пячаткай сьведчыцца.

Падстава: Пастанова СНК БССР ад 5/І-23 г. Збор законаў № 1-2. ст. 7

Заг.

Галоўліту

БССР

Арэшнікаў

Сэкратар

Суднік»

[51, арк.

Анкетныя даныя аршанскага акрліта Г. І. Храменкова адсутнічаюць. Але ў фондзе Наркамасветы ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захаваліся анкеты ўпаўнаважаных Галоўлітбела па раёнах Аршанскай акругі. Гэта былі людзі з сярэдняй і няскончанай сярэдняй адукацыяй, пераважна партыйныя і савецкія функцыянеры ніжэйшага ўзроўню, якія выконвалі цэнзарскія абавязкі на грамадскіх пачатках. Яны прызначаліся на месцах райкамамі партыі і праходзілі падрыхтоўку ў выглядзе інструктажу ў акрліце.

Да канца 1924 г. персанальныя і структурныя змены адбыліся і ў цэнтральным апарате Галоўлітбела. Р. К. Шукевіча-Трацякова на пасадзе старшыні (у далейшым яна будзе мець назвы «загадчык» і «начальнік») змяніў

П. Л. Арэшнікаў⁴. Спадзяванні на тое, што вучоныя і нацыянальна-культурныя дзеячы старой фармацыі, з якіх пераважна складалася першая калегія Галоўлітбела, будуць эфектыўна выконваць цэнзарскія абавязкі не спраўдзіліся. Тады ў ім з'явілася дваццаць пасадаў палітрэдактараў, дзесяць з якіх былі прыкамандыраваны да рэспубліканскіх газет, дзесяць працавала з літаратурай па наступных напрамках: эканоміка, тэхніка, сельская гаспадарка, кааперацыя, медыцына, гісторыя, грамадазнаўства, мастацтва, белетрыстыка. Яны працавалі па сумяшчальніцтве, атрымліваючы ганарары за кожны прагледжаны друкаваны аркуш. На пасады палітрэдактараў, якія цяпер замест членаў калегіі выконвалі ўсю чарнавую, падрыхтоўчую работу, што папярэднічала рашэнню Галоўлітбела аб забароне ці дазволу публікацыі, прызначаліся ўжо пераважна маладыя партыйныя і камсамольскія вылучэнцы [15, арк. 184]. У наступныя гады колькасць літаратурных палітрэдактараў (якіх будуць называць «паліткантралёрамі») павялічвалася з адначасовым

памяншэннем лічбавага складу калегіі.

У кастрычніку 1927 г. Наркамасветы распрацаваў новае палажэнне аб Галоўлітбеле, згодна з якім у калегію ўваходзіла пяць асоб (загадчык Галоўлітбела, якім стаў І. Д. Гурскі⁵, сакратар, а таксама прадстаўнікі аддзела друку ЦК, ДПУ і Беларускай ваеннай акругі), а колькасць палітрэдактараў узрасла за кошт новых напрамкаў – прыродазнаўства, філасофіі, педагогікі, правазнаўства, ваеннай справы, партыйнай, антырэлігійнай і дзіцячай літаратуры, а таксама літаратуры на замежных мовах [22, арк. 8]. У гэтым пераліку адзначым з’яўленне ў сферы дзейнасці Галоўлітбела новага цэнзурнага напрамку – партыйнай літаратуры, якая згодна з пастановай СНК БССР «Аб Галоўліце» 1923 г. не падлягала галоўлітаўскай цэнзуры. Пастановай сакратарыяту ЦК КП(б)Б ад 11 лістапада 1929 г. у штат Галоўлітбела былі ўведзены дзве новыя адзінкі інструктараў па справах друку, а таксама павялічана аплата працы палітрэдактараў, кандыдатуры якіх цяпер зацвярджаліся ў сакратарыяце ЦК [23, арк. 7]. У 1928 г. у сярэднім у месяц сакратар Галоўлітбела т. Груша падпісваў дазволы на выданне 60 кніг агульным аб’ёмам 12,5 тыс. старонак, на ажыццяўленне 180 тэатральных і кінапастановак, на выхад 450 нумароў газет, на размяшчэнне 30 фотаздымкаў у вітрынах атэлье. Акрамя таго, цэнзары Галоўлітбела давалі дазвол на вываз за межы СССР кніг, карцін і інш., экстранныя дазволы і кансультацыі [52, арк. 1].

Першыя рашэнні Галоўлітбела мела ліберальны характар. У той час задачай цэнзараў, не менш важнай, чым забароны і адабранні, лічылася тлумачальная работа, пошук кампрамісу з аўтарамі. Пра гэта сведчыць рашэнне ад 9 лістапада 1922 г. адносна друкавання граматыкі Я. Лёсіка: «Наперадзе тэкста буйнымі тлустымі літарамі на каляровай паперы зазначыць у прадмове і пасляслоў’і, што яно, г. зн. выдавецтва прынцыпова не згодна з ідэямі, што праводзіць

аўтар».

Але з цягам часу ліберальныя падыходы саступаюць месца жорсткім забаронам. Гэта можна прасачыць на прыкладзе цэнзурнага лёсу кніг і падручнікаў таго ж аўтара, па якіх вучылася ў 1920-я гг. уся рэспубліка: было забаронена распаўсюджванне кніг «Аўтаномія Беларусі» як «шавіністычнага характару» (26 снежня 1922 г.), «Наша крыніца» (9 лютага 1923 г.) як «вытрыманая ў рэлігійна-шавіністычным духу». У рукапісе падручніка «Беларуская мова. Правапіс» у ліпені 1923 г. зрабілі больш за 60 цэнзурных правак, а другое выданне было дазволена пасля больш за 140 правак. Рукапіс падручніка «Сінтаксіс» быў падпісаны да друку 27 сакавіка 1924 г. пасля 80 правак. Артыкул «Асноўны матыў у творчасці М. Багдановіча» 22 лістапада 1924 г. быў прызнаны «шкодным, які праводзіць контррэвалюцыйныя ідэі» [17, арк. 3].

Школьныя падручнікі выклікалі асаблівую заклапочанасць цэнзуры. Перад паступленнем у Галоўлітбел рукапісы падручнікаў павінны былі быць ухвалены навукова-метадычным камітэтам Наркамасветы і аддзелам друку ЦК. Разумеючы сваю адказнасць за фарміраванне, а лепш сказаць — дэфармацыю нацыянальнай і гістарычнай свядомасці дзяцей, чыноўнікі Галоўлітбела імкнуліся пазбегнуць нават самага дробнага недагляду падчас чыткі рукапісаў падручнікаў.

У 1925 г. Галоўлітбел забараніў да друку чацвёртае выданне падручніка «Кароткі курс геаграфіі Беларусі» А. Смоліча, які ўпершыню ўбачыў свет у Вільні ў 1919 г. Па гэтай забароне П. Л. Арэшнікаў падрыхтаваў спецыяльнае данясенне ў ЦК. У ім мы знаходзім падрабязны пералік палітычных памылак аўтара, а таксама прапанову, якая была б немагчымай ужо праз некалькі год — абмеркаваць на калегіі Галоўлітбела пытанне аб трактоўцы дзяржаўных межаў Беларусі ў друку [14, арк. 169]. У лютым 1926 г.

Галоўлітбел забараніў карыстанне ў навучальных установах БССР падручнікам М. В. Азбукіна «Геаграфія Еўропы», выдадзеным у Беларускай дзяржаўным выдавецтве (БДВ) у 1924 г. [50, арк. 3]. У 1929 г. з рукапісу «Беларускага правапісу» Я. Лёсіка пасля яго абмеркавання на калегіі Галоўлітбела знікла наступнае: «У родным краі як у раі», «Даўней на Беларусі былі царкоўныя брацтвы», «Занімай, Беларусь маладая мая, свой пачэсны пасад між славянамі», «Ня шукай ты шчасця долі ў чужым далёкім полі», «Да Вялікай Расійскай Рэвалюцыі на Беларусі была партыя Беларускае Сацыялістычнае грамады», «Як ты бедна, як ты цёмна, родная краіна», «Сьвятаполк-Мірскі», «Беларускія баяры (з часам яны сталі называцца шляхтаю) сутыкаліся з польскімі магнатамі, ім падабаліся прывілеі і правы польскае шляхты», «Клімент Смаляціч (жыў у XVII веку) вызначаўся як грамадскі дзеяч, політык і філэзоф», «Родную песьню ціха сьпявае сын Беларусі – мужык» [18, арк. 35].

Зонай павышанай увагі былі навукова-папулярныя кніжкі агульнаадукацыйнага зместу, адрасаваныя шырокаму малапісьменнаму чытачу, пераважна сялянам. Пасля абмеркавання ў 1925 г. у Галоўлітбеле рукапісу кніжкі М. Байкова і С. Некрашэвіча пад назвай «Наша сіла – ніва да машына» са змешчанага ў ім апавядання «Што дала Савецкая ўлада працоўным» зніклі наступныя сказы: «Цяпер рабочыя пачалі працаваць не на фабрыкантаў, а на ўвесь народ. У іх 8-мі гадзінны працоўны дзень і ніхто не мае права прымушаць іх працаваць болей 8 гадзін у суткі. Рабочыя, якія ўжо ня могуць працаваць, атрымоўваюць ад дзяржавы грашовую забясьпеку. Забясьпека выдаецца і безпрацоўным». З апавядання «Хто кіруе нашай Рэспублікай» знік сказ «Завецца яна эспублікай патаму што ў ёй улада належыць не да адной якой-небудзь асобы, як напрыклад, цара, або караля, а да ўсяго народа». З апавядання «Чырвоная армія» – сказ «Служба ў Чырвонай

Арміі на адзін год карацейшая чым у быўшай царскай арміі». Са сказа «...як бараніцца ад паноў і багатыроў, як зьнішчыць вайну, як дабіцца зямлі і волі» ў апавяданні «Свята першага мая» зніклі апошнія чатыры словы. У вершы Янкі Купалы «Беларусь» скасавалі радкі «Усё гэта Беларуссю завецца і да нас належыць» [18, арк. 23–24].

Ідэалагічны кірунак работы цэнзурнага ведамства відавочны праз праўкі, унесеныя ў творы беларускіх аўтараў, прынятыя да друку ў 1923 г. Так, «Пачатковую геаграфію» М. А. Грамыкі дазволілі друкаваць з умовай што радкі «пра любоў да Радзімы» будуць выкрэсленыя, і наадварот, будзе дададзена, што «акрамя беларусаў каталікоў і праваслаўных ёсць яшчэ беларусы-атэісты (яны – найбольш свядомыя)». Ад аўтара запатрабавалі ўзяць у двукоссе словы «дэмакратычныя свабоды», таму што яны нібыта выкарыстоўваюцца для абдурвання працоўных. Якубу Коласу ў якасці ўмовы выдання яго аповесці «У палескай глушы» паставілі напісанне слова «Бог» і назваў рэлігійных свят з малой літары [48, арк. 8–9]. Пурытанізм савецкай цэнзуры праявіўся ў 1926 г., калі праца А. К. Сержпутоўскага «Казкі і апавяданьні беларусаў з Слуцкага павета» была дазволена да друку ў выдавецтве Інбелкульта пры ўмове адабрання з яе «шэрагу парнаграфічных выказванняў». Тыраж кнігі быў абмежаваны 350 экзэмплярамі, мінімальныя яе кошт вызначаны 10 рублямі, бясплатнае распаўсюджванне забаронена [19, арк. 230].

На пасяджэнні калегіі Галоўлітбела 12 мая 1927 г. пасля абмеркавання было вырашана дазволіць выданне ў БДВ адрыўнога календара на 1928 г. пры ўмове пазбаўлення яго функцыі ўжо «ня модных» рэвалюцыйных святцаў – у першым варыянце кожнаму дню года ў календары адпавядала рэвалюцыйнае імя (Дэкабрына, Паліграф, Марксіна, Будзёна, Радыё, Савета, Комса, Молат, Аўтаном, Спайка, Сталіна, Плуг, Праца, Рэвалюцыя, Інтэрна, Сьценка-

Разіна, Калекта, Стачка і інш.). Акрамя таго, укладальнікі календара павінны былі выдаліць згадкі шэрагу гістарычных падзей, у т. л.: «1746. Нарадзіўся Тадэўш Касьцюшка»; «1887. Нарадзіўся беларускі poeta Алесь Гарун»; «1921. Паміж Расіяй і Польшчай падпісана Рыская ўмова, згодна якой Беларусь падзелена на дзьве часткі – Усходняя (сучасная Савецкая Беларусь) і Заходняя (цяпер пад Польшчай)» [21, арк. 159].

Галоўлітбел не толькі забараняў ці дазваляў, але рэгуляваў тыражы выданняў. Так, у кастрычніку 1927 г. загадчык Галоўлітбела І. Д. Гурскі прапанаваў БДВ скараціць тыражы дрэннай па якасці мастацкай літаратуры да 1,5 тыс. экзэмпляраў і ўстрымацца ад яе перавыданняў. І. Д. Гурскі не вызначыў крытэрыяў аднясення таго ці іншага мастацкага твора да якасна дрэннага, пакінуўшы права іх адбору палітрэдактарам выдавецтва [21, арк. 193].

У 1924 г. з’явіўся яшчэ адзін напрамак дзейнасці Галоўлітбела: кантроль над распаўсюджваннем твораў Леніна і яго партрэтаў.

З 1927 г. у галоўлітаўскіх цыркулярах, якія дасылаліся з Масквы, пачала з’яўляцца фраза: «Галоўліт паведамляе, што ўсякае парушэнне выкліча прыцягненне да адказнасці па суду па арт. 58-10 КК РСФСР» (перадача звестак, не падлягаючых апавяшчэнню, каралася зняволеннем тэрмінам да трох гадоў).

У 1926 г. у Маскве было распрацавана «Агульнае палажэнне па дастаўцы замежнай літаратуры (перыядычнай і непэрыядычнай) без папярэдняга прагляду Галоўлітам». У БССР права на вольнае атрыманне замежнай інфармацыі мелі партыйныя, савецкія, прафсаюзныя і камсамольскія органы (але не ніжэй акруговага ўзроўню), а таксама Акадэмія навук, Камуністычны ўніверсітэт, тэлеграфнае агенцтва, цэнтральныя выдавецтвы і рэдакцыі. Без абмежаванняў можна было ўвозіць замежную навукова-

тэхнічную, гандлёва-прамысловую, а таксама камуністычную літаратуру. Тыя, хто не ўваходзіў у склад вышэйшай партыйна-савецкай, прафсаюзна-камсамольскай наменклатуры альбо не займаў кіраўнічых пасадаў у журналісцка-выдавецкім цэху, маглі атрымаць замежную літаратуру толькі з пісьмовага дазволу Галоўліта [19, арк. 183].

Што тычыцца рускамоўнай і беларускамоўнай літаратуры і перыёдыкі, выдадзенай за мяжой, то да 1926 г. значная частка гэтых выданняў свабодна прапускатася праз кардон. У кожным разе цэнзар быў павінен абгрунтоўваць тую ці іншую забарону. Гэта практыка скончылася ў 1926 г., калі аддзел друку ЦК УсеКП(б) забараніў увоз у СССР усёй эмігранцкай літаратуры. З Масквы гэта дырэктыва была даслана ў беларускі цэнзурны орган, і неўзабаве на яе аснове склалі сакрэтны спіс адрасатаў, якім было дазволена атрымліваць замежныя выданні, у т. л. беларускамоўныя. У спісе, з якім акрамя І. Д. Гурскага працавалі загадчык аддзела друку ЦК А. А. Сянкевіч і прадстаўнік ДПУ Міхайлаў і ў які ўвайшлі вышэйшыя партыйна-савецкія органы, рэдакцыі пяці цэнтральных газет і БДВ, не знайшлося месца нават для буйнейшых навуковых бібліятэк рэспублікі. Забарона дзейнічала няўхільна. На пасяджэнні калегіі Галоўлітбела 11 мая 1926 г. было вырашана выслаць назад у адрас адпраўшчыка 250 кніг, атрыманых Беларускай дзяржаўнай бібліятэкай з прычыны наяўнасці сярод іх выданняў са старой рускай арфаграфіяй, варожых сацыялістычнаму будаўніцтву, выдадзеных у замежных выдавецтвах, якія байкатуюцца ў СССР, а таксама «класікаў, якія нацыяналізаваны [забаронены. – А. Г.] Савецкім урадам» [18, арк. 241]. Падобная практыка адсылак і знішчэння эмігранцкай літаратуры працягвалася надалей. Галоўлітбел ажыццяўляў кантроль не толькі за кнігамі, часопісамі, музычнымі нотамі, грамафоннымі пласцінкамі,

фотакарткамі і кінаплёнкамі, якія прыходзілі ў БССР з-за мяжы, але таксама і тымі, што вывозіліся. У 1929 г. Галоўлітбел забараніў адсылку за мяжу з мэтай апублікавання рукапісу выключанага з Беларускай акадэміі навук (БАН) акадэміка М. М. Дурнава з-за таго, што ў ім «... тэндэнцыйна апісвалася цяжкае становішча вучоных у С.С.С.Р.» [23, арк. 17].

Беларускае аддзяленне Галоўнага мытнага ўпраўлення Наркамзнешгандлю СССР у маі 1927 г. зменшыла норму «безліцэнзійнага ўвозу ў пасылках асабістакарыстальніцкага характару» кніг, часопісаў, карцін, геаграфічных карт, нот і г. д. з дзвюх да аднаго экзэмпляра кожнага наймення [62, арк. 6]. Друкарскія машынкi, радыёпрыёмнікі і фотаапараты ўвозіліся з-за мяжы прыватнымі асобамі паводле спецыяльнага дазволу [63, арк. 29].

Адмова ад ідэі НЭПа і пераход да «вялікага скачка» ў выглядзе індустрыялізацыі і калектывізацыі прывялі да росту апазіцыйных Сталіну настрояў як у кіраўніцкім складзе партыі, так і ў непартыйных структурах. Сталін змагаўся з ліберальнай, буржуазнай па сутнасці ідэалогіяй дзвюма спосабамі: рэпрэсіямі і ўсталяваннем татальнага партыйнага кантролю над усімі формамі інфармацыйнага забеспячэння грамадства.

Сутнасць апошняга спосабу тлумачыў у 1931 г. у сваім выступленні перад крайаблітамі начальнік Галоўліта РСФСР П. І. Лебедзеў-Палянскі: «Нашы лозунгі і ўстаноўкі ў бягучы час ужо не тыя чатыры пункты, якія існуюць у палажэнні Галоўліта: барацьба з кантррэвалюцыяй, барацьба з парнаграфіяй, барацьба з макулатурай, барацьба з накіраванасцю на нацыянальнасці і г. д. Не гэтыя чатыры пункты будуць знаходзіцца ў аснове нашай дзейнасці, але наша генеральная лінія партыі. Усё ад яе павінна паходзіць... Трэба зразумець, што генеральную лінію партыі мы павінны разглядаць не толькі ў галіне чыстай

палітыкі, чыстай эканомікі, але мы павінны здолець сутнасць генеральнай лініі партыі распаўсюдзіць на ўсе галіны практычнай дзейнасці, на ўсе галіны нашай ідэалогіі і на сацыялогію, і на гісторыю, і на філасофію, і на медыцыну, і на сельскую гаспадарку, і на мастацкую літаратуру, і на дзіцячую літаратуру, словам, на ўсе галіны нашай дзейнасці, на ўсе віды нашых выданняў» [8, с. 361].

Узмацненне кантролю над ідэалагічнай сферай жыцця ў СССР на мяжы 1920–1930-х гг. абумовіла павелічэнне аб'ёму працы, якую выконвала цэнзурнае ведамства, а таксама змены ў яго структуры і дзейнасці. Пачынаючы з гэтага часу і да канца разглядаемага перыяду дзясяткі дырэктыў і распараджэнняў патрабавалі ад цэнзуры ўзмацніць пільнасць, дысцыпліну і якасць працы.

5 кастрычніка 1930 г. СНК РСФСР прыняў пастанову «Аб рэарганізацыі Галоўліта», якая была прадубліравана СНК іншых рэспублік. У гэтым дакуменце былі афіцыйна замацаваны новыя паўнамоцтвы цэнзурнага монстра, якімі ён валодаў, у параўнанні з 1922 г. На Галоўліт ускладалася «агульнае кіраўніцтва ўсімі відамі кантролю палітыка-ідэалагічнага, ваеннага і эканамічнага», што скрыжоўвалася з прэрагатывай культпрападдзела ЦК. Кантроль яго распаўсюджваўся не толькі на рукапісы і на друкаваныя творы, карціны, фотаздымкі і г. д., але і на радыёвяшчанне, лекцыі і выстаўкі. Пры дзяржаўных і грамадскіх выдавецтвах, радыёвяшчальных арганізацыях, тэлеграфных агенцтвах, паштамтах і мытнях уводзіліся пасады ўпаўнаважаных Галоўліта, якія ажыццяўлялі папярэдні кантроль і ўтрымліваліся за іх кошт [8, с. 300]. Такім чынам, да 1930 г. Галоўліт значна пашырыў свае функцыі, зафіксаваныя ў дэкрэце СНК РСФСР 1922 г. Цяпер асноўным звязом папярэдняга кантролю над друкаванай прадукцыяй стаў інстытут упаўнаважаных, якія прызначаліся Галоўлітам па ўзгадненні з ЦК.

15 жніўня 1931 г. сакратарыят ЦК КП(б)Б прыняў пастанову «Аб узмацненні працы Галоўліта па паліткантролю за выпускаемым перыядычным і непэрыядычным друкам». Гэты дакумент дубліраваў адпаведную пастанову палітбюро ЦК УсеКП(б) і быў прысвечаны пераважна рэгламентацыі працэдур папярэдняга цэнзурнага кантролю. Цяпер папярэдні кантроль афіцыйных урадавых дакументаў, а таксама матэрыялаў, якія тычыліся абароны, міжнародных адносін, экспарту-імарту, транспарту, сродкаў сувязі, ажыццяўляўся цэнтральным апаратам Галоўлітбела, яго ўпаўнаважанымі альбо палітрэдактарамі пры выдавецтвах і друкарнях, райупаўнаважанымі ў тых раёнах, дзе былі друкарні. Вышэйпералічаныя матэрыялы прымаліся да друку пры ўмове наяўнасці дзвюх віз – наркама альбо кіраўніка ведамства і Галоўліта. За парушэнне гэтых правіл уводзілася партыйная і крымінальная адказнасць. Паводле гэтай пастановы кіраўнікі рэспубліканскіх ведамстваў абавязваліся штомесяц дасылаць у Галоўлітбел пералікі звестак, якія з’яўляліся дзяржаўнай тайнай. На іх аснове цэнзары штоквартальна абнаўлялі спісы звестак, забароненых да друку [29, арк. 243–244].

Тым жа 1931 г. датуецца апошняя дакументальная ўзгадка пра калегію Галоўліта, якая сімвалізавала сувязь савецкай цэнзуры з грамадствам.

У лістападзе 1933 г., пасля стварэння інстытута Упаўнаважанага СНК СССР па ахове ваенных тайнаў у друку, ведамства атрымала назву Упраўлення Упаўнаважанага СНК СССР па ахове ваенных тайнаў у друку і начальніка Галоўліта. У БССР Галоўлітбел быў перайменаваны ў Галоўліт і Аддзел ваеннай цэнзуры (АВЦ) БССР пры Упаўнаважаным СНК СССР (на апошніх старонках кніг з іх выпускнымі данымі побач з дазвольным нумарам па-ранейшаму ставілася пазнака «Галоўлітбел»).

Галоўліт забараняў распаўсюджваць звесткі ваенна-тэхнічнага характару і раней. Першы ўсесаюзны пералік ваенных звестак, забароненых да друку, ён прыняў у 1924 г. Забаранялася друкаваць не толькі звесткі аб назвах і аб'ёме вытворчасці, колькасці рабочых і адміністрацыйна-тэхнічнага персаналу, транспартных камунікацыях і геаграфічных аб'ектах, але і тыя, з якіх можна было выбраць вышэйзгаданыя звесткі шляхам лагічных разважанняў, супастаўлення або праз падлік. Тады ж ЦК УсеКП(б) прыняла рашэнне аб вывадзенні Галоўлітаў РСФСР і іншых саюзных рэспублік са складу Народных камісарыятаў асветы і падпарадкаванні іх непасрэдна СНК СССР. Гэтыя структурныя пераўтварэнні адлюстроўвалі дзве тэндэнцыі тагачаснага грамадска-палітычнага развіцця краіны – яе ваенізацыю і цэнтралізацыю намаганняў па ўсталяванні аднадумнасці.

31 чэрвеня 1935 г. загадам Наркама абароны ў арміі і на флоце было ўведзена новае палажэнне «Аб арганізацыі ваеннай цэнзуры ў Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі». Такім чынам, была ўзноўлена цэнтральная ваенная цэнзура (8-мы аддзел Рэгістрацыйнага ўпраўлення Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі) у рамках арміі, якая раней знаходзілася ў складзе органаў дзяржбяспекі. Паліткантроль ДПУ-АДПУ па-ранейшаму сачыў за працай друкарняў, кнігарняў, тэатраў, кінатэатраў, праглядаў замежную і вывазную паліграфічную і кінапрадукцыю, а таксама правяраў карэспандэнцыю замежнікаў, што жылі ў СССР, паштовыя адпраўленні да запатрабавання, карэспандэнцыю канкрэтных асоб па аператыўных спісах.

У 1934 г. са складу Галоўліта і АВЦ БССР быў вылучаны Галоўрэперткам, які першапачаткова ўтварыў самастойнае ўпраўленне Наркамасветы, а з 1936 г. стаў структурнай часткай Галоўмастацтва.

У 1935 г. пасля рэарганізацыі работы Радыёкамітэта

БССР пры ім была створана самастойная цэнзарская група з упаўнаважаным Галоўліта і АВЦ БССР для ажыццяўлення папярэдняга кантролю над радыёвяшчаннем. Цэнтральнаму апарату Галоўліта і АВЦ БССР была даручана наступная цэнзура цэнтральных радыёперадач і кіраўніцтва кантролю нізавога мясцовага радыёвяшчання. Асобны ўпаўнаважаны Галоўліта і АВЦ БССР з'явіўся таксама ў Камуністычным інстытуце журналістыкі.

Да 1936 г. адносяцца першыя звесткі аб арганізацыі палітычнага кантролю за музейнымі экспазіцыямі і выстаўкамі, што ў пасляваенны час стане неад'емнай часткай работы Галоўліта: «Сядзеў разам са мною ў мінскай турме супрацоўнік Беларускага гістарычнага музея^б (прозвішча не памятаю) за арганізацыю экспазіцыі, прысвечанай легендарнаму Гаю. Зразумела, экспазіцыя была створана задоўга да абвяшчэння Гая “ворагам народа”. Пасля гэтага ніхто не рызыкнуў бы, ведаючы становішча ў краіне, папулярываваць імя і заслугі героя грамадзянскай вайны. Органы канфіскавалі экспазіцыю з музея і знішчылі яе. Аднак нейкі службіст-энкэвэдзіст дакапаўся, відаць не без дапамогі даносчыкаў, да таго, хто ствараў экспазіцыю. Такім чынам, чалавек пацярпеў з прычыны таго, што не валодаў здольнасцю прадбачання і не змог наперад угадаць, якая палітычная трансфармацыя адбудзецца з славаю Гая» [67, с. 50].

9 жніўня 1938 г. Галоўліт РСФСР разаслаў па Галоўлітах саюзных рэспублік цыркуляр № 1036, які прапанаваў ім падрыхтаваць пераход цэнзуры з мірнага часу да ваеннага, што прадугледжвала закрыццё адных перыядычных выданняў і павелічэнне тыражу другіх. Гэты мабілізацыйны план быў падрыхтаваны пасля ўзгаднення з аддзелам прапаганды і агітацыі ЦК КП(б)Б [44, арк. 1].

Пасля пабудовы ў Мінску Дома ўраду ў 1934 г. Галоўліту і АВЦ БССР быў выдзелены ў ім кабінет пад нумарам 809. У

пачатку 1941 г. Галоўліт і АВЦ БССР перавялі ў Дом друку, дзе цэнзары і даведаліся аб пачатку вайны. Умовы працы цэнзараў нізавога ўзроўню былі больш сціплыя. У сваім дакладзе сакратару ЦК КП(б)Б П. К. Панамарэнку, падрыхтаваным у жніўні 1938 г., І. Л. Ахрамовіч так апісваў умовы работы цэнзараў раённага ўзроўню: «У большасці выпадкаў райцэнзары не маюць асобных ізаляваных пакояў, працуюць абы дзе. Нават захаванне сакрэтных дакументаў цяпер перададзена ім і яны павінны ўтрымліваць іх пры сябе, у выніку чаго маюцца выпадкі страты “Пераліка звестак складаючых дзяржаўную тайну”» [42, арк. 49]. У 1939 г. пад жорсткую крытыку начальніка Галоўліта і аддзела ваеннай цэнзуры БССР трапіла работа Віцебскага аблліта. Яго скарга на падначаленых, накіраваная першаму сакратару ЦК КП(б)Б П. К. Панамарэнку цікавая перадусім апісаннем умоў працы віцебскіх цэнзараў: «У адным пакойчыку пры віцебскай друкарні працуе 5 чалавек аблліта. Сюды заходзяць шмат наведвальнікаў па розных пытаннях. Сталы і паліцы завалены адабранай літаратурай. У гэтым жа пакоі захоўваюцца сакрэтныя матэрыялы, з якімі работнікі аблліта вымушаны працаваць у прысутнасці пабочных асоб» [44, арк. 14].

Тэхналагічна Галоўлітбел – Галоўліт і АВЦ БССР на працягу 1930-х гг. ажыццяўляў трохузроўневую цэнзуру – папярэдняю, наступную і канфіскацыйную. Папярэдняя цэнзура зводзілася да прачытання рукапісу і ўнясення ў яго змен. Апошнія фіксаваліся ў пашпарце, які заводзіўся на кожны твор. Адзін папраўлены машынапісны экзэмпляр твора заставаўся ў справаводстве Галоўліта, другі аддавалі рэдакцыйнаму рэдактару і пасля ўзгаднення з аўтарам вярталі ў Галоўліт, адкуль пасля атрымання дазвольнай візы ён накіроўваўся ў друкарню. Такім чынам, магчымасці асабістых кантактаў паміж цэнзарам і аўтарам у 1930-я гг. былі цалкам выключаны. Цэнзары пераўтварыліся ў

міфічныя заканспіраваныя асобы, на якія можна было вусна спасылацца, але якіх ніхто не бачыў. Мясцовыя «літы» рэгулярна адсылалі ў Мінск месячныя зводкі знойдзеных і папраўленых памылак і скажэнняў, а Галоўліт БССР накіроўваў іх у абагульненым выглядзе ў Галоўліт РСФСР і рэспубліканскаму партыйнаму кіраўніцтву. У снежні 1932 г. загадчык культпропа ЦК КП(б)Б М. А. Ляўкоў нагадваў Галоўлітбелу пра правілы папярэдняй цэнзуры: дазваляць твор да публікавання, забараняць яго альбо даваць магчымасць аўтару выправіць зробленыя заўвагі (рабіць праўкі ў рукапісах без згоды аўтара цэнзарам фармальна забаранялася) [32, арк. 206].

У дырэктывіных дакументах Галоўліта шматразова адзначалася важнасць папярэдняй праверкі інфармацыі, прызначанай для публічнага распаўсюджвання. Аднак кантролю матэрыялаў на наступным узроўні так сама надавалася асаблівая ўвага. Да яго правядзення прыцягваліся найбольш вопытныя і адукаваныя супрацоўнікі. Кошт памылкі цэнзараў, якія ажыццяўлялі наступную цэнзуру, быў надта высокі. З маральна-палітычнага пункту гледжання яна азначала публічную пляму на мундзіры ведамства, з эканамічнага — выдаткі, звязаныя з затрымкай і канфіскацыяй тыражу. Імкненнем пазбегнуць падобнай фатальнай памылкі тлумачыцца катэгарычная забарона галоўлітаўскага начальства ажыццяўляць адной асобе папярэдняю і наступную цэнзуру. А з 1935 г. наступны кантроль ажыццяўляўся ўжо не па сігнальных экзэмплярах гатовых тыражоў кніг, часопісаў і інш., а па падпісаных рэдактарам і цэнзарам аркушах вёрсткі. Нягледзячы на ўсе гэтыя меры перасцярогі, ва ўмовах палітычных рэпрэсій другой паловы 1930-х гг. і з'яўлення ўсё новых «ворагаў народа» канфіскацыі тыражоў працягваліся.

Цэнзура становіцца ўсеабдымнай, татальнай, яна робіцца складанай часткай свядомасці ўсяго савецкага

грамадства — ад напаўпісьменнага калгасніка да партакрата найвышэйшага ўзроўню. Адною з яркавых праяў цензурнага мыслення было з'яўленне добраахвотных цензараў, якія сігналізавалі вышэйшым пра палітычныя памылкі, што, на іх думку, праслізгвалі на старонкі друкаванай прадукцыі ці ў радыёперадачы. У малюнку на абгортцы пячэння яны бачылі схаваныя хрысціянскія крыжы і зоркі Давіда. На вокладцы вучнёўскага сшытка — заклік «Далой УсеКП(б)». На пачку запалак — ахоплены полымем твар М. І. Калініна. Аднак выкрывальніцкая дзейнасць цензараў-аматараў, якая набывала паранаідальныя формы, як правіла, не знаходзіла падтрымкі ў прафесіяналаў.

У сакавіку 1938 г. начальнік Сіроцінскага райліта Віцебскай вобласці дакладаў начальніку Галоўліта — АБЦ БССР пра дыскусію раённага партыйна-камсамольскага актыву, арганізаваную двума мясцовымі партыйнымі і савецкімі функцыянерамі нізавага ўзроўню, тэмай якой была якасць друкавання партрэтаў партыйных і савецкіх правадыроў на аркушах адрывнога календара на 1938 г. У прыватнасці, арганізатары дыскусіі сцвярджалі, што на партрэце Леніна, змешчаным на аркушы ад 22 красавіка, гальштук нагадвае галаву сабакі; на аркушы ад 5 мая Сталін курыць дзве люлькі; на аркушы ад 8 лістапада, дзе паказана, як Ленін і Сталін размаўляюць па тэлефоне, — Сталін закрывае рот рабочаму. Разуменячы гэтыя інтэрпрэтацыі як праявы псіхічных надломаў людзей, якія жылі ў разгар сталінскіх рэпрэсій, адзначым у іх абарону, што якасць савецкага масавага друку 1930-х гг., якая значна саступала не толькі тагачаснай замежнай, але таксама расійскай дарэвалюцыйнай паліграфіі, давала падставу для домysлаў. Невядома, як праходзіла дыскусія, ці падтрымалі яе ўдзельнікі пільнасць арганізатараў альбо, наадварот, зганілі іх. Вядома толькі тое, што начальнік Сіроцінскага райліта ахарактарызаваў аматарскія інтэрпрэтацыі каляндарных